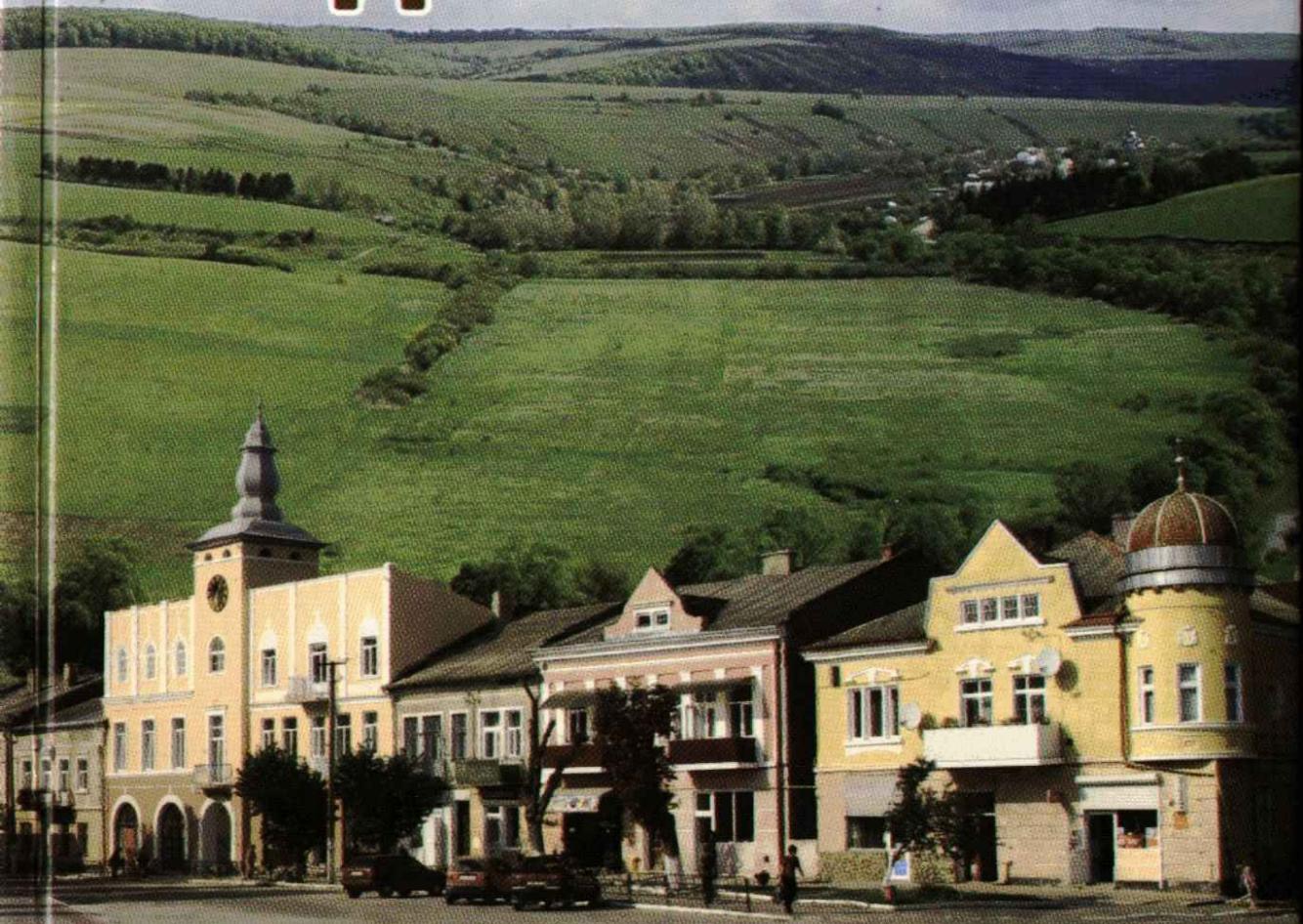

— ПІДГАЙЦІ —
ТА
ПІДГАЄЧЧИНА —

ПІДГАЙЦІ ТА ПІДГАЄЧЧИНА

**20-РІЧЧЮ
ВІДНОВЛЕННЯ ПІДГАЄЦЬКОГО РАЙОНУ
ПРИСВЯЧЕНО**

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

**Упорядник
Степан Колодницький**

**Тернопіль
2012**

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ГЕОЛОГІЧНОЇ БУДОВИ І РЕЛЬЄФУ ПІДГАЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Богдан Яворський

Територія Підгаччини була в полі зору австрійських і польських дослідників ще з середини XIX ст. (Ф. Унгера, А. Альта, Ф. Беняша¹, М. Ломницького², В. Рогалі³ та інших). Докладну інформацію про поширення приповерхневих геологічних відкладів цієї території можна почерпнути з карт Геологічного атласу Галичини мірила 1:75000, складених ще наприкінці XIX ст. Північна частина території району охоплена картами аркушів «Бережани»⁴, «південна» – аркушем «Монастириська»⁵. У текстових описах цих карт, великою мірою, актуальні і донині, можна знайти цікаву інформацію, також і про рельєф, ґрунти, рослинність і господарську діяльність людини.

Найдавніші геологічні відклади цих околиць відслонюються в низів'ї долин Золотої Ліппи⁶ І Коропця, і належать до силуру та девону. Породи цього віку характерні високою твердістю і стійкістю до атмосферних впливів. Крім того, часто мають гарне червонувате, сірувате чи зеленувате забарвлення. Тому здавна їх використовують місцеві мешканці на різні потреби. Силурський пісковик застосовували для виробництва жорен.⁶ Грубошаруваті девонські пісковики використовували як будівельний матеріал різноманітного призначення. З них виготовляли сходи й пороги, тонші плити різного забарвлення застосовували для вимощування хідників чи виробництва оздоблювальної плитки, будівництва печей. Червонуваті девонські пісковики, які в народі називають «теребовлянський камінь», ще від XIV–XV ст. експортуювали на вітві до Китаю.⁷ Ці породи і сьогодні популярні серед каменярів. Породи девону відслонюються дещо південніше Підгачецького району, в долині Золотої Ліппи біля Завадівки і Коржової.

1. Alth A., Bieniasz F. Atlas Geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu pierwszego. – Kraków, 1887. – 79 s.

2. Lomnicki A. M. Atlas Geologiczny Galicyi. Tekst do zeszytu dziewiątego. – Kraków, 1901. – 165 s.

3. Rogala W. Sprawozdanie z badań geologicznych wzdłuż kolei Lwów – Podhajce // Kosmos. 1908. – Z. 1-3. – S. 50-62.

4. Lomnicki A. M. Atlas Geologiczny Galicyi... .

5. Alth A., Bieniasz F. Atlas Geologiczny Galicyi... .

6. Там само.

7. Денисик Г. Природничая география Подоля. – Винница: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.

Велику роль у будові рельєфу відіграють крейдові відклади (рис. 1, 2). Їх можна побачити у відслоненнях уздовж лівого схилу Коропця від Кального до Підгайців.⁸ Це біла крейда туронського віку, що часто вміщує кремені. Порода такого типу має високий вміст оксиду кальцію і є доброю сировиною для випалювання вапна.⁹ Загалом крейдові відклади – основа усіх головних форм рельєфу Подільської височини. Від особливостей їх залягання залежать нерівності поверхні Підгачецького району.

В основі неогенових відкладів залягають породи отнані-карпатського ярусу (в давнішій літературі мають назву «гельвет»). Вони відслоняються біля сіл Новосілка, Загайці та інших. Часто серед цих відкладів трапляється прісноводний вапняк і прошарки масних на дотик глин. Глини можуть мати сіре, сині, зеленувате чи брудно-жовте забарвлення. Це – сапоніт або мильний камінь, який цінний своїми високими адсорбційними, каталітичними і фільтраційними властивостями, а також використовується як добриво й кормова добавка для відгодівлі тварин.¹⁰

Найбільша частина розрізу неогену припадає на відклади бадену (на давніших стратиграфічних схемах – тортон). Серед нижньобаденських товщ Ф. Беняш¹¹ викрім підгачецькі верстви. Свою назву вони одержали від того, що найкраще представлений в околицях Підгайців і саме тут їх досліджували. Підгачецькі верстви представлені сірими із зеленуватим відтінком глинистими мергелями, інколи жовтуватими, крихкими, а також мергелістими чи опіскованими вапняками. Їх потужність коливається від кількох дециметрів до 2–3 метрів. Ці верстви утворилися в умовах морського мілководдя, тому переповнені рештками мокшоваток, молосків, інших водних тварин і водоростей. Підгачецькі верстви скільки до розвитку карсту.

До складу товщі бадену входять також три окремих шари літотамнієвих вапняків чи пісковиків. На території Підгачецького району відомі Завалівське, Угринівське, Литвицькі, Новосілківське і Пановичівське родовища вапняку, який можна використовувати як будівельний камінь.¹² Наприкінці XIX ст. літотамнієвий вапняк добували також у кар'єрах урочища «Під толокою», на лівому схилі Коропця, біля Загаєцького ставу.¹³ Його засто-

Красиві Опілля
в околицях
Затурина.
Фото 2011 р.

сувували для посыпання дороги щебенем. Західніше Підгайців, ніжче від вершини «Обеліск», біля дороги на Бережани також існував кар'єр, у якому добували літотамієвий вапняк, однак кращої якості, який використовували для каменярських потреб.

У верхній частині товщі бадену часто трапляються гіпси. Поклади цієї породи відомі біля Гнильча і Шумлян. У природі гіпс часто розмивається водою, тому формуються карстові форми: печери, пустоти, на поверхні – лійки та інші характерні форми. У межах Підгаєцького району розташована геоморфологічна пам'ятка природи місцевого значення – «Карстові лійки в Шумлянах».¹⁴ Тут поширені карстові лійки діаметром до 17,5 м і глибиною до 7,5 м. Розвиток карсту пов'язується або з відкладами гіпсу¹⁵, або з літотамієвими вапняками.¹⁶ Місцевий гіпс також може бути використаний як будівельний матеріал. Зокрема, гіпс-алебастер використали для витесування колон і вітваря при будівництві церкви у Задарові (Монастириський район)¹⁷.

Межирічні простори перекриті потужними (10–20 м) товщами палеових лесоподібних суглинків і супісків. Вони відкладені вітрами у холодні етапи льодовикового періоду (плейстоцену). Можуть містити рештки наземних молюсків, холодолюбних тварин: мамонтів, щерстистих носорогів, північних оленів тощо. Лесоподібні відклади стали материнською породою для формування родючих ґрунтів – темно-сірих лісових і чорноземів опілзованіх, збагачуючи їх карбонатами кальцію.

Село Поплави
на підільських
просторах.
Фото 2011 р.

Лесоподібні породи служать сировиною для виготовлення цегли і дахівки. На території Підгаєцького району розташовані Голгоївське, Завалівське-1, Завалівське-2, Мужилівське, Сільцевське та Угринівське родовища.¹⁸

За розбіжностями рельєфу територію Підгаєцького району можна поділити на дві частини. Західна частина, яка охоплена басейнами Бибелки і Золотої Липи, припіднята вище, сильніше розчленована, горбогірна й заливена, тоді ж як східна частина, що належить басейном Коропця і Стрипи, переважно на кілька десятиметрів нижча, злегка хвиляста або майже рівна, вкрита трав'янистою рослинністю. В ландшафтах Опілля долини відіграють вирішальну роль, тоді ж як на Поділлі відходять на другий план. М. Ломніцький, В. Тессеїр та С. Рудницький на підставі цих розбіжностей виокремлюють лісисте, сильно розчленоване Опілля від вирівняного Поділля, для якого важко характерна лісостепова рослинність.

Найточніше межу між Опіллям і Поділлям провів С. Рудницький¹⁹. У межах Підгаєцького району вона проходить уздовж вододілу між Золотою Лисою і Коропцем, перетинає долину Коропця біля Підгайців і далі йде на Добріводи. При проходженні долини Коропця між Опілля і Поділля вона робить крутий поворот на південний захід і за 3 км нижче знову повертає на південь. Як вказує С. Рудницький, назва «Опілля» здавна вживана і прийнята в народі на території Перемишлянсько-

14. Сивий М.,
Кітруя В.
Мінерально-
ресурсний потенціал
Горинівської
області...

15. Lomnicki A. M.
Atlas Geologiczny
Galicyi...

16. Сивий М.,
Кітруя В.
Мінерально-
ресурсний потенціал
Горинівської
області...

17. Alth A.,
Biemansz F.
Atlas Geologiczny
Galicyi...

18. Сивий М.,
Кітруя В.
Мінерально-
ресурсний потенціал
Горинівської об-
ласті...

19. Рудницький С.
Знайдоби до морфо-
логії підільського
стрипчастого
стрипчастого
природоносно-
лікарської секції
Наукового Товари-
ства імені Шевчен-
ка – Львів. – 1913. –
303 с.

ни, Рогатинщини, Поморянщини і Бережанщини. Тоді як на Підгаєччині чи Монастирищині її не використовують. Однак потреба одної назви для морфологічно однорідної території дає змогу називати С. Рудницькому західну частину Підгаєччини Опіллям.

Відмінності геологічної будови й рельєфу між західною і східною частинами Підгаєцького району виявились також і в рослинно-ґрунтовому покриві. Згідно зі схемою геоботанічного районування України²⁰, територія району належить до Миколаївсько-Бережанського району Центральноєвропейської провінції та до Теребовлянсько-Копичинського району Східноєвропейської провінції.

Для першого району характерні букові ліси, які вкривають верхні частини пагорбів з висотами понад 300 м під світло-сірими ґрунтами. Такі ліси представлені волостистоосокою, маренковою, яглицевою, рідше – апозерисовою асоціаціями. Уздовж окресленої С. Рудницьким межі між Опіллям і Поділлям проходить східна межа ареалу суцільного поширення бука.²¹ На крутых схилах південної експозиції, для яких характерні теплі та сухі мікрокліматичні умови, можуть траплятись лучно-

20. Геоботанічне районування Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1977. – 303 с.

21. Szafer W. Flora // Powszechny Atlas Geograficzny. – Lwow-Warszawa: Zjedn. zaklady kartograf. i wydawnicze tow. naucz. szkol. sredn. i wyzszej, 1934. – S. 53.

Вид на Завалів
із Кам'яної гори.
Фото 2005 р.

степові фітоценози, до складу яких входять костриця борзиста та осока низька.

Для Теребовлянсько-Копичинського геоботанічного району характерні великі площи, що зайняті чорноземними глибокими ґрунтами, здавна розорані. На ясно-сірих та сірих опідзолених ґрунтах поширені дубово-грабові ліси, які найчастіше представлені волосистоосокою асоціацією, рідше – яглицевою, аірочниковою, маренковою та зеленчуковою асоціаціями. Степова рослинність колись була широко поширеною на погано дренованих межиріччях із чорноземними оглеєними ґрунтами. Однак через суцільне розорювання майже не збереглася. Прикладом такої ділянки може бути стеж «Панталиха» на Теребовлянщині.

Значні відмінності природи «опільської» і «подільської» частин Підгаєцького району зумовлені, головно, різним ходом геологічного розвитку цих територій. Геологічну основу Опілля формують потужні товщі крейдового віку, які при русі на схід поступово виклиниються.²² Ці товщі утворилися у Львівсько-Люблінському крейдовому прогині (давня назва – Львівська мульда), який успадкував опускання давніших, палеозойських прогинів, у яких

осідали вклади, зокрема, силуру й девону. Після відступання сеноманського крейдового моря Поділля було сушою, тоді як на Опіллі ще довший час (в кампанському віці крейди) існувало море. Після остаточного осушення території протягом палеогену і в неогені формувались нерівності палеорельєфу, які впливали на осадження неогенових товщ.²³ На приподнімтях частинах морського дна осідали колонії літотамнієвих водоростей, які, відмерши, липили товщі літотамнієвих вапняків чи пісковиків. У понижених частинах мілких неогенових морів осідали піски, пісковики та глини. Якщо товщі неогену представлені твердими її щільними вапняками чи пісковиками, тоді це сприяє утворенню стрімких, навіть скелястих схилів і вузьких долин. Там, де багато глин, пісків чи крихких вапняків – крутисть схилів зменшується, а ширина долин збільшується. Саме тому рельєф Опілля і власне Поділля помітно відрізняються, що зумовлено нерівномірним розподілом молодих відкладів неогену, якими і сформовані основні нерівності сучасної поверхні.

На тектонічній і геологічній картах Тернопільської області²⁴, а також геологічному профілі Монастириська–Підволочиська показано, що вздовж розломів північно-західного напрямку різко занурюються товщі девону, юри та крейди, що зумовлює проходження тектонічної межі між Опіллям і власне Поділлям.

Територія Підгаєцького району охоплена частинами басейнів Библеки, Золотої Липи, Коропця і Стрипи, які є лівими притоками Дністра. У своїх верхів'ях долини цих рів слабо занурені, однак в міру наближення до Дністра переходят у глибокі каньйоноподібні долини. Такої форми долину має Золота Липа нижче від села Завалів. Тут у долині сформовані меандри (біля села Затуричин), хоч паралельно закладена долина Коропця є майже прямою, а меандрують починає вже нижче Монастириськ. Поява меандру пояснюється²⁵ входженням долин у давні та тверді породи силуру та девону.

Різними є глибини врізу основних рік Підгаєцького району. Дніще долини Коропця в самих Підгайцях розташоване на висотах близько 317 м, тоді як дніще Золотої Липи біля Литвинова залияє на висоті майже 250 м. Ширина самого дніща Золотої Липи часто вдвічі перевищує ширину дніща Коропця.

23. Łomnicki A. M.
Atlas Geologiczny
Galicyi... .

24. Гнатюк Р. Тектоніка // Ученые
записки Черновицкого гос. ун-та.
Серия геолого-
географических
наук – 1950. –
Т. 8, вып. 2. –
С. 89–111; Руд-
ницкий С. Знайди
по морфології по-
дільського сточища
Дністра. –
Teisserye W.
Calokształt płyt
paleozoicznej Podola
galicyjskiej //
Kosmas, 1898. –
S. 319–336.

25. Alth A.,
Bieniasz F. Atlas
Geologiczny Galicyi. .

26. Геренчук К. І.
Геоморфологія
Поділля // Ученые
записки Черновицкого гос. ун-та.
Серия геолого-
географических
наук – 1950. –
Т. 8, вып. 2. –
С. 89–111; Руд-
ницкий С. Знайди
по морфології по-
дільського сточища
Дністра. –
Teisserye W.
Calokształt płyt
paleozoicznej Podola
galicyjskiej //
Kosmas, 1898. –
S. 319–336.

Відклади крейди часто водотривкі. Тому на їх контакті з молодшими неогеновими або четвертинними товщами часто вітікають джерела. Інколи в таких місцях утворюються скупчення натічних губчастих валників – травертинів.

Бічні притоки Коропця не так сильно врізаються порівняно з притоками Золотої Липи. Часто вони навіть не проірають четвертинних відкладів. Через територію Підгаєцького району протікають також і праві притоки Стрипи, які порівняно слабо врізані, однак досить протяжні. На їх схилах відслонюються літотамнієві вапняки і зірка крейди. Басейн Стрипи має вже типові «подільські» риси.

Для долин Поділля характерна асиметрія їх басейнів. Східні схили долин переважно крути і короткі, тоді як протилежні мають велику довжину і неглибокі. Причому, ця асиметрія виявлено не лише в головних долинах Золотої Липи чи Коропця, а також у бічних дрібніших видолинках чи ярах. Західні схили долин пологі, вкриті переважно четвертинними відкладами, тоді як східні – крути та відслонюють давніші (крейдові й неогенові) породи. Межиріччя і днища долин вкриті потужними товщами наймолодших четвертинних відкладів. Загалом помітна чітка закономірність у напрямках, за якими закладені основні річки Підгаєцького району та їхні притоки.

Праві притоки Библеки, Золотої Липи, Коропця і Стрипи часто несуть води з північного заходу на південний схід, тоді як їхні ліві притоки – з південного сходу на північний захід. Часто ліві та праві притоки цих рік розташовані на одній лінії північно-західного напрямку, яка вказує на те, що вони закладені вздовж давніх порушень, успадкованих від палеозойських етапів історії розвитку території, а також від особливостей залягання товщ палеозою. Субмеридіанальний напрямок головних долин Опілля та Поділля є молодшим від північно-західного – південно-східного їх приток.²⁶

Господарська діяльність людини також великою мірою залежить від природних умов. Села, переважно збудовані вздовж долин Золотої Липи і Коропця, часто зливаються одно з одним. Сприятливі умови для забудови з'являються на широкому межиріччі Коропця та Стрипи (Поплави, Вага, Михайлівка, Мозолівка та інші) в крайній східній частині Підгаєччини. Долини рік здавна були зайняті штучними водоймами – Загаєцьким ставом, «ставом Коропця» біля Новосілки та іншими.

Рис. 1. Рельєф Підгаєцького району (використано цифрову модель із сайту [15]).

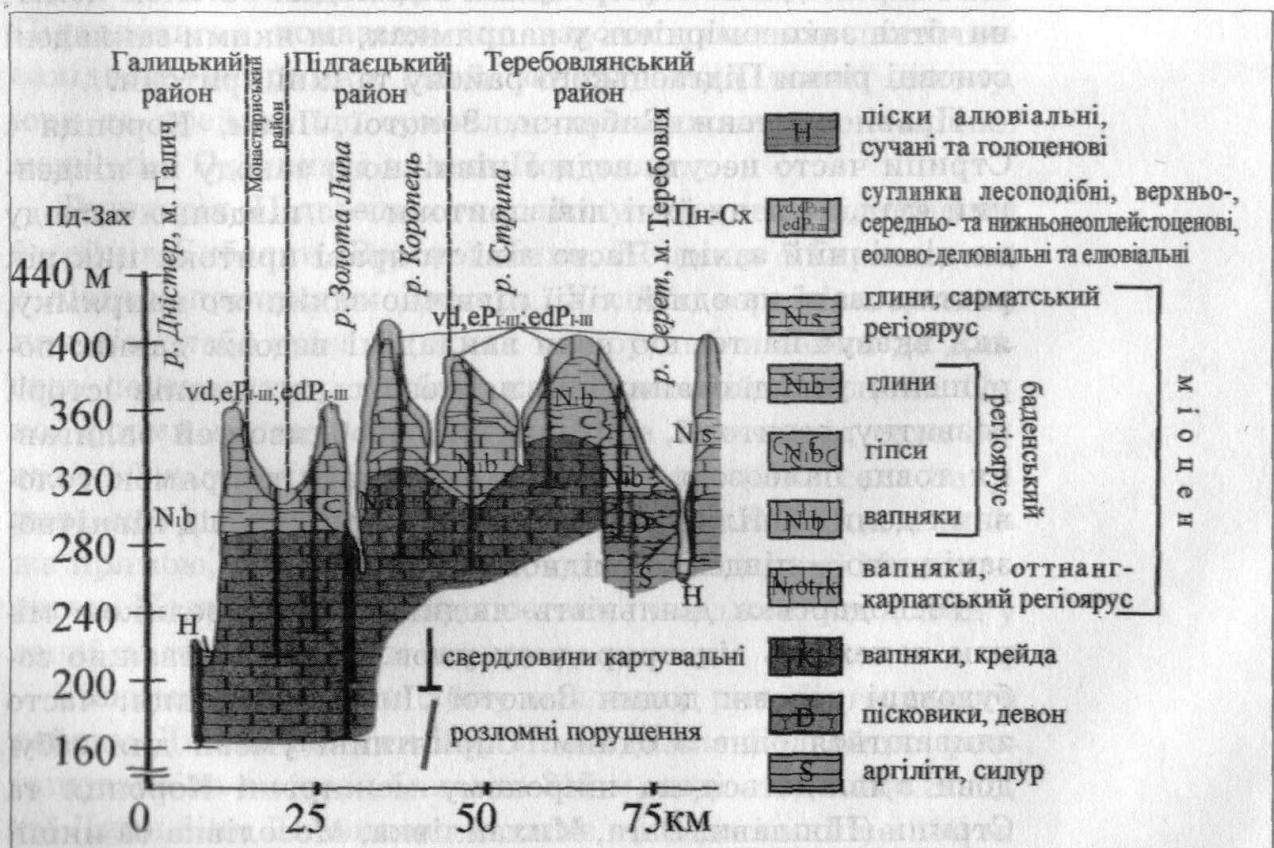

Рис. 2. Геологічний профіль уздовж лінії м. Галич – м. Теребовля ([1], фрагмент з доповненнями).